

Kropsarkitekten

I

I vinteren 1847-48 drog cand.med. et chir. Harald Selmer ud på en stor videnskabelig rejse til Tyskland og England for at gøre sig bekendt de seneste erfaringer med anlæggelse af sindssygehospitaller. Rejsen var finansieret af staten. Sådanne rejser var ikke ualmindelige, og talrige kunstnere og videnskabsmænd opholdt sig i længere tid i udlandet for at lære verden og dens frembringelser at kende. Dette gjaldt også lægerne. Blandt dem var overlægen på Almindeligt Hospital J.C.W. Wendt, der i 1827 havde udsendt *Meddelelser om Anstalter for Afsindige i Tydskland og Danmark* og Jens Rasmussen Hübertz, der i 1844, inden han blev distanceret og udmanøvreret af Selmer, havde offentliggjort en fylldig rapport om sine besøg på Tysklands og også fædrelandets galeanstalter. Men ingen havde før Selmer rejst ud med det egentlige forsæt at studere anstalter som arkitektoniske former og iscenesættelser, som redskaber i mure og rum i behandlingen af afsindige.

Få måneder forinden var det ved Placat af 13. oktober 1847 blevet besluttet, at der skulle opføres en dåreanstalt i Nørrejylland. Selmer fremstod efter udgivelsen af *Almindelige Grundsætninger for Daarevæsenets Indretning* (1846), der havde gjort dåresagen til alle rettænkende og fremskridtsvenlige borgeres sag, som den helt rigtige til at beklæde posten som overlæge. Lige så velset var det, at han indtrådte som bygningskommissionens medicinske sagkyndige. Grunden var allerede fundet, 31 tønder land ved Vejlbj Krat og Riis Skov, smukt beliggende ved bugten godt fire kilometer uden for Århus. Hjemme ventede Kanceliets håndgangne mand i byggesager, bygningsinspektør Frederik Ferdinand Friis, der i disse år var travlt beskæftiget med tegningerne til og projekteringen af det nye tugthus i Horsens. Han havde i 1846 med assistance af overlægen på Sankt Hans Hospital A.W. Göricke udarbejdet et udkast til en sindssygeanstalt i H-form, et hæderligt forslag, der dog ikke kunne stå for de almindelige grundsetsningers prøvelse. Han skulle senere gøre sig fortjent i forbindelse med anlæggelsen af Østifternes Sindssygeanstalt (Oringe, åbnet 1857), det nye Kurhus på Sankt Hans (1860) og Vridsløselille Forbedringshus (1859).

Selmers rejse førte ham bl.a. til anstalten ved Halle, der var opført efter anstaltslederen, den kendte læge Heinrich Damerows nøje anvisninger; til Ille-

nau, der var anlagt efter den derværende overlæge C.F.W. Rollers egne tegninger og til Storbritanniens tre største anstalter Hanwell, Lancaster og Springfield. I en 80 siders afhandling i lægestandens teoretiske hovedorgan *Bibliothek for Læger* med titlen *Daareanstaltnernes Bygningsforhold i Tydskland og England* præsenterede han grundplanerne over anstalterne ved Halle, Achern (Illenau), Eltfeld og York og fremstillede de forskellige behandlings- og klassifikationsprincipper i deres materielle indfældning i bygningskroppene: bygningsafsnit, rumstørrelser, korridorbredder, vindueskonstruktioner, vægbelægning, badeindretninger, latriner, varmeanlæg, ventilationssystemer, kraftforsyning, haveanlæg, totalbeliggenhed.

Hos briterne fandt han megen humanitet, men liden "Videnskab", en barnlig glæde ved alskens tekniske fix såsom talerør, klokkeanordninger, hejseapparater, ved komfort, pyntelighed og patienternes dejlige klæder. Han bemærkede sig de pragtfulde haveanlæg og "en til Overdaadighed grændsende Elegans". Og han bekymredes over forhold, der var betragteligt bedre end dem, de ulykkelige havde været vant til i deres tidligere liv.

Hos tyskerne fandt han den nødvendige alvor, forståelsen af, at anstalten ikke var et "Forlystelsessted" eller et "Hotel", men undertiden megen strengthed og facader, der skræmte livet af de afsindige, inden de overhovedet var kommet ind. Frem for alt mødte han her en videnskab, der med sikkerhed og bevidsthed udnyttede "det psykiatriske Element i Bygningsforholdene".¹ Intetsteds så han en anstaltstype, som umiddelbart kunne overføres på den kommende nørrejydske helbredelsesanstalt, selv om han både i de tyske relativt forbundne helbredelses- og plejeanstalter og de H-formede engelske *asylums* fandt gode takter.

Daareanstalten

Under rejsen sendte Selmer forslag og anvisninger hjem til Friis, der ufortøvet gik i gang, således at man i juli 1848, fire måneder efter Selmers tilbagekomst, kunne oversende en næsten fuldstændig plan for byggeriet til Justitsministeriet (ministerialstyret blev indført i april 1848). Med forskellige forhindringer og forsinkelser, bl.a. forårsaget af treårskrigen, gik byggeriet i 1849 i gang, stadig med Friis som konduktør. Han overgik imidlertid pr. 1. januar 1850 til andet embede. Hans afløser blev *Hr. Bindesbøll*, Michael Gottlieb Bindesbøll, der just var blevet udnævnt til kongelig bygningsinspektør for Nørrejylland. Han mødte et projekt, der bortset fra facaden i realiteten var færdigt, og en arkitekt, der så ganske havde approberet sit eget projekt.

Bindesbøll lavede mindre ændringer i planerne for bygningens indre og udka-stede på egen hånd, men under supervision af Selmer, anstaltens ydre. Byggeri-et skred efter omstændighederne fornuftigt frem, og Bindesbøll udviste til Sel-mers tilfredshed megen ihærdighed, der bidrog til arbejdet fremskyndelse.

Den 1. september 1852 kunne anstalten åbnes under navnet *Den jydsk Hel-bredelsesanstalt for Sindssyge*. Den var projekteret til 130 patienter, ligeligt for-delt på kønnene, og opdelt i tre forplejningsklasser, der i regulativet blev angi-vet som nødvendige og passende for henholdsvis "de højere Stænder og mere formuende Personer", "Middelklasserne" og "lavere Borger- og Bondestand samt Tyendestanden". Mange i de sidstnævnte stænder var under fattigforsorg. Arbejderklassen var af gode grunde fraværende. Indlæggelse kunne alene ske på grundlag af en lægeerklæring, der efterfølgende blev vurderet af Selmer. Den indlæggende læge skulle endvidere udfylde et voluminøst spørgeskema vedrø-rende den sindssyges legemlige og åndelige tilstand samt tidligere liv. Der blev kun optaget friske tilfælde og udelukkede fra behandling var bl.a. idioter, epi-leptikere, alderdomssvækkede og brystsyge. Behandlingen måtte normalt højst vare to år.

Anstalten blev i årene 1859-61 udvidet med Ferdinand Meldahl som bygmester, endnu et bevis på, at tidens fremmeste arkitekter med iver kastede sig over de nye prestigegivende opgaver, som statens modernisering og ekspansion stillede til rådighed for dem, heriblandt rådhus, skoler, blinde- og døvstummeinstitut-ter, sindssyge- og åndssvageanstalter, fængsler, hospitaler, biblioteker og museer. Den fordums helbredelsesanstalt blev nu omdannet til en blandet anstalt for 400 helbredelige og uhelbredelige og er siden blevet ændret og udvidet flere gange.

Det er den første anstalt, den rene helbredelsesanstalt, der her skal behandles. Dels fordi den tydeligst udtrykker psykiatriens håb og aspirationer og den tætte sammenhæng mellem behandlingsprincipper og bygningsstrukturer. Dels fordi det er den, der gennem Selmers egne beskrivelser er den bedst dokumenterede.

Isolation og kommunikation

I sin beretning om bygningsforholdene i Tyskland og England var det med stør-re tydelighed end i de *Almindelige Grundsætninger* lykkedes Selmer at klargøre de overordnede principper, der skulle gennemtrænge den nye sindssygeanstalts arkitektur, indretning og hele indre liv. Disse principper kaldte han *isolation* og *kommunikation*. De var indbyrdes forbundne og indgik på alle niveauer i en vekselvirkning.

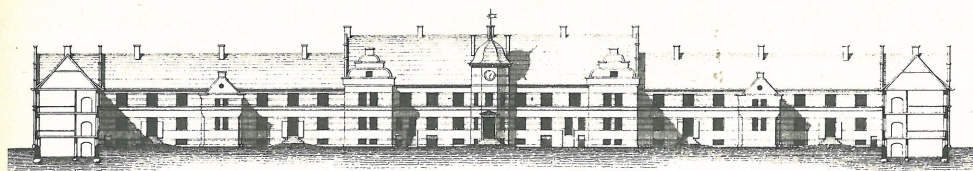
Isolation var bestemmelse af det særlige, udsondring af mennesket som afsindigt, afgrænsning af anstalten som dåreanstalt, opdelingen af det samlede patientmateriale i særlige kategorier ud fra køn, adfærd, social klasse og sygdomsart. Hermed korresponderede på det materielle og organisatoriske niveau anstaltens indretning med afdelinger for særlige dele af patientpopulationen, rum til bestemte aktiviteter, bygninger for de for anstaltens drift nødvendige funktioner og boliger for de formodet ikke afsindige: læger, forvalter, opsynsfolk, oldfrue, gartner, tyende m.v. Dertil kom det til anstalten hørende terræn med dets opdeling i udnyttede arealer (marker, køkken- og frugthaver), gårde og prydhaver, der igen var afgrænset til eksklusiv brug for bestemte kategorier af patienter og ansatte. Denne isolation var analytisk, adskillende, anviste for tanken såvel som for handlingen de adækvate bevægelser og aktiviteter og de dertil hørende steder og rum.

Kommunikation var etableringen af forbindelser mellem de gennem isolationen adskilte forestillinger, mennesker, rum og ting, den teoretiske hævde og praktiske tilvejebringelse af overgange mellem det adskilte og organisationen af delene i større og større helheder. Anstalten selv var et led i det store statslige oplysnings-, fremskridts- og humanitetsprojekt – den afsindige endnu ikke tabt for menneskeheden. Den temporære afsondring og isolation måtte aldrig blive så absolut og fuldstændig, at behandlingens mål – helbredelsen og dermed reintegrationen i det sociale liv uden for anstalten – blev forskertset. Det overordnede klassifikationsprincip skulle tillade en bevægelse mellem de afsindiges forskellige arter og for den enkelte gennem sygdommens stadier. Tilsvarende skulle anstalten bygges som ét sammenhængende bygningskompleks. Det skulle forbindes ved en altgennemtrængende passage, en korridor, der løb hele vejen gennem bygningen, kun afbrudt og atter gjort passabel ved hjælp af døre af forskellig art.

Således indgik isolation og kommunikation i et dialektisk forhold, der tillod en analytisk og praktisk fastholdelse af det særlige, den mindre enhed, alt imens det åbnede mulighed for forbindelser, overgange og transformationer.

Bygningskomplekset

Allerede inden åbningen offentliggjorde Selmer i *Bibliothek for Læger* en udførlig redegørelse for anstaltens totalforhold. Artiklen var på 82 sider og blev siden i en forkortet og omredigeret version udgivet som bog. Artikel og bog var bilagt et litografi, der vidtløftigt skulle foldes ud.

Litografiet bestod og består af en facadetegning af en tværgående bygning (herefter kaldt hovedbygningen), et snit gennem to fløje, planer over det sammenhængende bygningskompleks' to etager samt planer over de øvrige bygninger: kontor- og administrationsbygning, økonomibygning (køkken, vaskeri m.m.) og endelig den ved anstaltsområdets indgang beliggende avlsbygning. Hertil kom en situationsplan, der viste anstaltens indfældning i landskabet.

Det sammenhængende kompleks var symmetrisk og bestod altså af en hovedbygning og to sidefløje. For enderne af disse var placeret to enetages bygninger – cellebygninger – der gik vinkelret på sidefløjene.

Bygningerne var opført i gule mursten med tværgående, røde murstenskifter og havde svungne og takkede gavle, et motiv, der trofast blev videreført ved de senere udvidelser i århundredet. Stilen var en art nederlandsk renæssance, endnu et bevis på den frihed og smidighed, hvormed Bindsbøll var i stand til at udnytte et eksisterende historisk formsprog. Anstalten var ifølge Selmer selv bygget i "ældre Herregaardsstil". Denne stil gav, mente Selmer, publikum et gunstigt indtryk, samtidig med at den kunne tænkes at fremme tilgangen af godt betalende afsindige af de dannede klasser, således som det ganske lykkeligt havde været tilfældet på anstalten i Slesvig (åbnet 1820, tegnet af C.F. Hansen). Men samtidig skulle anstalten i sit totaludtryk undgå den strenghed og magtfuldkommenhed, han havde set artikuleret i de tyske anstalters ydre. Den skulle nok fremtræde smukt og værdigt, men også hjemligt og hyggeligt og måtte under ingen omstændigheder ligne et fort, et fængsel, en kaserne. F.F. Friis' facadeudkast fra 1849 havde netop udtrykt det kantede, det tillukkede, det spidse, forsvaret mod omverdenen og militær organisering af store menneskemængder inden for en overmægtig bygningsmasse.²

Friis' forslag var helt i modsætning til det åbne, indbydende, runde, der skulle kendetegne Bindsbølls udførelse. Selv hjørner rundede han af, vel for at de afsindige ikke skulle støde sig, når de blev slæbt rundt. Også gårdene bag de uroliges afdelinger (*Bb* og *Cc*) svang han og placerede med den engelske haves *ha-ha grav* som model de mure, der skulle forhindre undvigelse, for enden af et

skrånende terræn, således at blikket ikke stødte sig, men opfattede indespærringens og frihedens område som overgang, som ét. Intet er mere usmageligt end "sådan hensigt i det hensigtsløse, sådan tvang i det utvungne", bemærkede Hegel, da han trådte ud af den engelske have.³ – Alt var rart og venligt og småt, og med et smil så Bindesbøll den lille ælling komme trillende "saa guul og rund og reen, ret som en Æggeblomme, der nylig har faaet Been."⁴

Hovedbygningens optiske og faktiske centrum var det fremspringede, femkantede tårn. Op ad en ikke for bred, ikke for høj trappe nåede man op til en ikke for høj dør, der intet havde med en fængsels- eller borgport at skaffe. Over den var placeret en fronton med dens trekant i geometrisk fuldkommenhed, fulgt af vinduerne ind til overlægens kontor, hvorfra han med eller uden kikkert var i stand til at observere en stor del af anstalten. Højere oppe troned Frederik VII's monogram som tegn på statens og fyrstens magt, der havde fundet bolig i tårnet, og over det knejsede det prægtige ur. Det var udført af en af nationens mest fremragende urmagere, Henrik Kyhl, der havde udstillet på Verdensudstillingen i London 1851, og som også konstruerede tårnure til Vridsløselille og Kurhuset på Sankt Hans Hospital. For alle, der havde deres ophold på anstalten, tjente det til den helt nødvendige tidlige koordinering af aktiviteterne, alt imens det udtalte, at den rette tid var det fornuftige livs fundament. Øverst sås tårnhætten og vindfløjen, der i sin rotation afmærkede naturelementets bevægelser og nødvendigheden af at forholde sig til det.

Hovedbygningens midterparti blev arkitektonisk afsluttet af fremspringende gavle. Inden for dette bygningsafsnit havde det overordnede personale deres aflukker. I nederste etage disponerede overlægen over en stor lejlighed, der vendte ud mod haven, skrænten og bugten (*A*). Ud mod gården havde overopsynsmanden og overopsynskonen hver deres departement (*B & C*). Ved overlægens højre hånd var på første sal placeret to værelser til reservelægen (*D*), ved venstre præstens tjenesterum (*E*). Overfor, på den anden side af korridoren, lå festsal (*c*) og kirke (*d*). Hele den medicinske ledelse var således stuvet sammen i hovedbygningens midterdel. I den centrale bygningskrop trængtes de dag og nat under gensidig overvågning, kun nødtørftigt skærmet af vægge og døre.

Derimod var forvalterens værelser placeret i kontor- og administrationsbygningen (*VI: F*). Formelt bestyrede han alle de funktioner, der ikke direkte vedrørte patienternes behandling, men reelt var han underlagt overlægen. I samme bygning var der boliger til bogholderen (ved kontoret *H*) og en betjent (*G*) – betjentens stødte op til lig- og obduktionsstuen (*bb*) – medens oldfrue og kogefrue boede i økonomibygningen (*VII*). Rumstørrelserne afspejlede nøje de forskellige status på anstalten. Dog disponerede reservelægen over færre kvadrat-

meter end overopsynsmanden og overopsynskonen, idet hans stilling var tidsbegrænset, hvorfor Selmer ville forhindre, at han ved at stifte familie skulle forsøge at slå rod på anstalten. Diverse lavere opsynspersonale og tyende var propet ind i kældre og stalde eller boede på afdelingerne. Her levede de under arrestlignende forhold, underkastet en tvang, der blev stadig stærkere, jo længe de sank ned i hierarkiet.

Hvis man igen betragter planerne, vil man bemærke romertallet V ved tårnindgangen og tallene I-IV – sidstnævnte markeret tvende gange og placeret symmetrisk. Disse tal angiver anstaltens organisationsprincip, men dog ikke fuldstændigt. Arkitektonisk og fysisk fungerer midterpartiet som den bygningsdel, der adskiller mands- og kvindeafdelingen. Denne foreløbige strukturering efter køn udvikles dernæst gennem inddragelsen af to andre differentieringsmåder, nemlig efter socialt tilhørsforhold (stænderne, de tre forplejningsklasser) og adfærd.

Det afgørende er nu, at det determinerende klassifikationsprincip hverken udgår fra køn, sygdomsart eller stand, men fra en bedømmelse af, om den afsindige er villig til og i stand til at opføre sig i det daglige liv, som det sig hør og bør. Allerede Hjalmar Helweg hæftede sig i sin fremragende bog *Sindssygeværnsens Udvikling i Danmark* (1915) ved en passage i Selmers beskrivelse af anstalten i *Bibliothek for Læger*. Det væsentlige er, skriver Selmer her, ikke sygdommens form eller stadie, “men simpelthen den større eller mindre Grad, hvori de Syge ere i Stand til at beherske sig selv, iagttage selskabelige Hensyn og føre et Liv som bevæger sig i sømmelige og fornuftige Former. Kun for saa vidt deres Forfatning tillader dem dette, behøver Hensynet til deres Stand og tidligere Livsforhold at komme i væsentlig Betragtning”.⁵

Afsindighedens væsentligste kendetegn er et tab af de evner og færdigheder, der kræves for, at et menneske kan træde i forbindelse med sine medmennesker på rimelig måde. Om den afsindige er helbredt eller ej må primært vurderes i forhold hertil. Det naturlige køns cæsur bliver da i de to hovedgrene af anstalten suppleret med en sømmelighedens og selskabelighedens kategorisering, således at rummene i hovedbygningen, nær det medicinske center, forbeholdes “*Rolige af de dannede Klasser*” (I) og “*Rolige af de simple Klasser*” (II), medens fløjene, med undtagelse af det østligste rum, reserveres til henholdsvis “*Urolige og Urolige i mindre Grad*” (III) og “*Meget Urolige og Voldsomme*” (IV). De rolige opdeles stadig efter stand og lever under indlæggelsen under forhold, der svarer til deres tidligere, men differentieringen efter stand, formue og livsomstændigheder udslettes i det øjeblik, patienten overføres til afdelingerne III og IV. I et nøje afstemt forhold mellem selvbeherskelse og beherskelse, selvkontrol og kontrol,

socialitet og anomi bevæger den afsindige sig henad og nedad, gennem den urolige afdeling mod celleafdelingen for til slut, i bygningskompleksets yderste rum, at befinde sig i *madrascellen*. Men omvendt har han eller hun mulighed for at passere den anden vej gennem korridoren og rummene, frem mod midterpartiet med overlæge og reservelæge og overopsyn. Med kirke og festsal.

Korridoren

Afdelingerne var fysisk adskilt af døre, der i sagens natur både lod sig åbne og lukke (se planen 3). Disse var i modsætning til anstaltens øvrige døre dobbeltdøre. Dørene mellem den centrale bygningssektion og afdelingerne for rolige af de dannede klasser var ydermere forsynet med et mellemhængt tæppe for "at forebygge Lytten fra begge Sider". Alle døråbninger på anstalten var større end normalt for "lettere at kunne føre uregjerlige Patienter ind og ud". Af samme grund var trapperne relativt brede.

På hver afdeling var der depot og opvaskelokale, således at den så vidt muligt kunne fungere som en selvstændig enhed. Men samtidig havde den fri kommunikation til resten af anstalten. Maden blev tilberedt i økonomibygningens køkken, hvor en vægopdelt forstue gjorde det muligt at udlevere maden til henholdsvis mands- og kvindeafdelingen, uden at oppassere og eventuelle tjenstvilige afsindige af de respektive køn kom i kontakt med hinanden. En malmfuld klokke sendte det glade budskab gennem anstalten.

Den gennem hele bygningskomplekset løbende korridor var konstrueret så bred, at den var velegnet til opholdsareal, og markerede samtidig hele den medicinske del af anstaltens basale kontinuitet. Korridoren gjorde det endvidere muligt for overlægen at bevæge sig ud i alle dele af bygningen og uanmeldt kontrollere og *disciplinere* opsynspersonalet, hvis duelighed og pålidelighed var svingende.

Korridoren var i sidefløjene placeret mod nord, for at der kunne komme så meget lys ind i dag- og sovesale som vel muligt. Dette var et brud på den fuldkomne symmetri, som krænkede tillærte forestillinger om bygningsværkers organisation, men her – resolverede Selmer – måtte arkitektoniske og æstetiske hensyn vige for medicinske og hygiejniske. Korridorsystemet tillod overvågning inden for én og samme afdeling og, dersom mellemdøren blev åbnet, også mellem afdelingerne. Men det fantastiske projekt, der var indeholdt i den panoptiske konstruktion, var Selmer imod, ikke mindst fordi patienterne da hele tiden ville være pinligt bevidste om, at de blev overvåget.⁶ Selmers princip var i det

hele taget det indirekte og formidlede, og såvel overvågningen som de nødvendige fysiske tvangsmidler og -procedurer skulle være så lidet synlige og stødende som muligt. Således var nøglebundterne konstrueret på en sådan måde, at nøglerne ikke raslede.

Det horisontale kommunikationsprincip samvirkede med et vertikalt, idet hver afdeling (med undtagelse af de to celleafdelinger, der som nævnt var i én etage) benyttede begge etager, overvejende med spise-, daglig- og arbejdsstuer i nederste etage og soverum i øverste. Flere af de rolige af de dannede klasser havde eneværelser, medens soverum, som uroen og uselskabeligheden tog til, forvandlede til sovesale, indtil de meget urolige og urenlige i celleafdelingen i en travestiens spejleffekt blev tilstået eneværelse. Hvor der det ene sted var afskærmelse af privatliv og rum for selvudvikling og refleksion, var der det andet sted cellen som beholder for en menneskelighed, der i ensomheden skred mod opløsning og tilintetgørelse. Men samtidig var cellen en grænse, der markerede passagen tilbage fra udstødelsen, frem og op mod eneværelset som mulighed – tæt op ad overlægen med følge.

De med *f* markerede rum var efter omstændighederne dobbeltværelser eller en lille lejlighed for en enkelt dannet, medens *g* angav et lille lukaf under en side-trappe, hvori der befandt sig en opsynsmand eller -kone. Lukafet var forsynet med et vindue til permanent observation. Dette var gjort så stort, at opsynet om nødvendigt kunne kravle igennem. De afsindige i de rum ud mod gården, der er markeret med *h*, var på lignende måde forsynet med opsyn (*i*), dog uden vindue og klatren, da der her var hele tre disponible døre. Sensationelt skød disse rum for de mest velhavende sig bag om mellemdøren (3) og ind i den centrale bygningssektion, men uden at have direkte adgang hertil. Denne kuriøse bygningsdetalje udtrykte, antagelig uforvarende, den tætte interaktion og samhørighed mellem netop disse patienter og overlægen.

Anstaltens møblement, indretning og inventar var afstemt efter de levevilkår, patienterne havde været vant til. Møblerne var for en stor dels vedkommende tegnet af Bindsbøll og en af hans assistenter, arkitekt Sørensen – for de højere stænder højmoderne, solide og borgerlige mahognimøbler, for de lavere stole, borde, skabe og senge af træ, man kendte fra skov og krat.⁷ Soliditeten sikrede holdbarhed og komfort, og møblerne var ikke så kostbare, at en patient kunne komme i alvorlig gæld, dersom han i en paroxysme kom til at beskadige eller ødelægge dem.

I modsætning til en del ældre hospitaler var der på anstalten kun enkeltssenge, primært med den hensigt at foretage en fysisk og materiel afgrænsning af den enkeltes kropsrum. Sengene var på første klasse forsynet med krølhårsmadras-

ser med bolster, medens anden og tredje klasse måtte klare sig med de nymodens tangmadrasser med lærredsbetræk, ifølge Selmer til den jydsk almues utilfredshed. På første klasse var der stipuleret dækketøj af første sort, service af porcelæn og sølvbestik, medens sorten steg i takt med, at de afsindige blev drevet bort fra den centrale bygningsdel, således at de syge på tredje forplejningsklasse og hele den urolige afdeling måtte affinde sig med spiseborde uden dug og møbler, der for en stor dels vedkommende var naglet fast til gulvet. Af gardiner var nu kun kapperne tilbage, bortset fra de for uønsket ud- og indblik nødvendige rullegardiner. Væggene var her beklædt med cement op i "Mandshøjde" og hvidtede, således at såvel murene som interiøret ydede størst mulig modstand mod "Ødelæggelse og Svineri".

Det kvantum af ødelæggelse og svineri, der på nogen måde kunne rummes inden for de mindre uroliges afdeling, blev markeret med tvangsstolen. Den var anbragt i en af de dagsale til fælles brug, der befandt sig nærmest celleafdelingen (se planen - o). Denne tvangsstol var ikke tegnet af Bindsbøll og Sørensen, men var en variant af den berømte *Tranquilizer*, konstrueret af den amerikanske psykiatris egentlige grundlægger Benjamin Rush, læge i kvækerstaten Pennsylvania og medunderskriver af Uafhængighedserklæringen. Beroligeren var af træ, og den uregerlige kunne med remme spændes fast til stolens arme, ben og ryg. En aftagelig spand eller skuffe var monteret på stolen, således at den stoletrængende kunne besørge alle forretninger i fastspændt ubevægelighed. Om spand eller skuffe har gjort nytte i o er dog tvivlsomt.

Fra dette lokale og denne stol gik så den sidste vandring til celleafdelingen, ti stk. på såvel mands- som kvindesiden. Syv af cellerne havde højtsiddende vindue, mens de sidste tre havde ovenlys. Korridoren var, med den pragtfulde hvælvede korridor i celleafdelingen i prager-anstalten som forbillede, beregnet til ophold uden for de værste anfald - "en særdeles rummelig, luftig, lys og venlig Tumbleplads for de uregjerlige Patienter". Den ene af cellerne var en madrascelle, *padded room*, en konstruktion, der ifølge Selmer var blevet udviklet af den engelske læge Powell. Cellen var forsynet med madrasser på gulv og vægge, på døre og dørkarm, således at den rasende ikke kunne skade sig selv, samtidig med at støjen i videst muligt omfang blev dæmpet. Således opnåedes i anstaltens yderste rum ved simple mekaniske midler elimineringen af den mod al selskabelighed og fornuft stridende larm, som anstaltskonstruktionen gennem den skridtvise fjernelse og transport af stadig mere urolige afsindige gennem korridorer, døre og rum søgte at fjerne fra centret i hovedbygningen.⁸

Urenligheden

En særlig opmærksomhed viede Selmer latrinerne. På sin store rejse havde han bemærket, at i de tyske anstalter kunne man "næsten" ikke spore lugten, mens problemet på de engelske var løst gennem installation af de moderne vandklosetter. Ligesom lyden af det menneskelige og sociale sammenbrud var blevet presset bort fra anstaltens centrum, således måtte den modbydelige stanks bevægelse standses gennem en nøje overvejet placering af latrinerne, en særlig konstruktion af dem og en omhyggelig overvågning og håndtering af deres stand og indhold.

Latrinerne var på planen som under den naturlige udsondrings tryk presset ud fra bygningskroppen i udposninger (x), medens problemet havde løst sig selv i hovedbygningens midtersektion, for her var ingen latriner angivet. Den ekskrementale lugts udbredelse og passage gennem anstalten var hovedfjenden mod det system af orden og renlighed, der var et af de vigtigste midler i behandlingen. Uset overskred den kroppens grænser, trængte ind gennem mund og næse og herfra via lunger og blodcirkulation ud gennem kroppen. Anstalten var en ophobning af mennesker med socialitetens geninstallering som mål, lortens ophobning og bortskaffelse et problem, der optog alle anstaltsledere i Europa. Selmer havde ikke haft mulighed for at få gennemført den britiske løsning med vandklosettet, som han – i lighed med så mange andre besøgende fra kontinentet – tilskrev "Nationens raffinerede Renlighedssands" uden nærmere at hæfte sig ved de økonomiske, kulturelle og religiøse forudsætninger.

På de roliges afdelinger i hovedbygningen bestod den jyske konstruktion af et forværelse, hvorfra den trængende via en glasdør, der svingede i af sig selv, nåede ind på brættet. Gennem en tragt vandrede emnerne ned i en forzinket jernspand, der kun kunne nås fra et aflåst rum bag lokumsrummet. Her blev indholdet hældt over i en kumme, der gennem et rør kommunikerede med et kælderrum. "I dette Rum vælder nu Urenligheden ned fra Exkrementrøret i Tønderne". Tønderne blev siden gennem kælderen båret ud til latrinkulen nord for anstalten, således at bortfjernelsen kunne foregå i ubemærkethed for beboerne i hovedbygningen, ved nat som ved dag.

På de relativt uroliges afdeling var den opsamlende beholder ikke placeret i et kælderrum. Tønden var anbragt i en muret kasse under brættet og kunne udtages fra gården. Fjernelsen var altså synlig, især på kvindesiden (disse latriner vendte for at undgå solvarme mod nord). Endelig var der – selv om Selmer håbede at kunne formå selv de stærkt urolige til at bruge det fælles latrin – indsat et almindeligt lokum i hver af cellerne, et problem dels på grund af faren for skrækeligt griseri, dels på grund af en mulig krænkelse af celleboernes grænser på dette område, skønt "der upaatvivlelig gives Patienter, og det ikke faa,

for hvem en saadan Indretning intet Stødende har, saalænge deres Tilstand gjør opholdet i Cellerne nødvendig”.

Fra at være ikke eksisterende for talen og for synet blev urenligheden altså skridtvis mere nærværende, indtil den indespærrede i cellen måtte affinde sig med at have lokum i stuen. Gennem et vindue over døren, der ind mod cellen var armeret med et ståltrådgitter, kunne opsynet direkte iagttage ham, imens han forrettede sin nødtørft, medens de øvrige lokumsindretninger var konstrueret på en sådan måde, at overvågning var mulig (glasdøren), uden at latrinet af den grund var åbent og ubeskyttet, således som det var tilfældet på mange kaserner.

Hvor vigtig netop denne problematik var for behandlingen, fremgår af Selmers årsberetning for 1863. Han gennemgår her udførligt omstændighederne omkring de fire tilfælde af selvmord, der er forekommet på anstalten i løbet af året, et antal, der givetvis kunne give anledning til misbilligelse hos hans øverste tilsynsmyndigheder: Det kongelige Sundhedskollegium og Justitsministeriet. To af selvmorderne er kvinder, der i “et Øjeblikks Eensomhed”, i halvt knælen-de stilling, har hængt sig i dørgrebet på latrinet. Han anfører i den forbindelse, at man må skåne patienterne for “Pinligheden af en personlig Opsigt” og “indrømme den personlige Frihed et vist Spillerum”. Dersom melankolien og livsleden ikke giver sig til kende som manifeste selvmordstrusler, “saalænge altsaa Hensynet til Forebyggelsen af en Ulykke ikke som en Indicatio vitalis maa trænge alle andre Hensyn tilside for at hindre Patienten i at udføre sit Forsæt, saalænge er det ogsaa en mislig Sag at gjøre meget følelige Indskrænkninger i den personlige Frihed, Patienten efter sin øvrige Tilstand har naturligt Krav paa”.

Selmer forstod således procedureerne omkring defækationen som så essentielle, at de måtte værnes under selv de største ofre. Samtidig viser hans nøje udtænkte arrangementer omkring såvel latrinernes tekniske som rumlige installation, at de afsindige i hele behandlingsperioden blev indrømmet et mål af menneskelighed og personligt liv, et frihedsrum, der successivt skulle udvides og befæstes. På dette sted var frihedens rum lokumsrummet, der om muligt helt skulle lukke sig om menneskeliggørelsen af de mest krænkende, mest basale legemsfunktioner.

II

Meget dunkelt er... denne Ordens-, Regelmæssigheds- og Takt-sandses Forhold i somatisk Henseende: imidlertid er det sandsynligt, at den i det mindste tildeels grunder sig paa den i alle legemlige Organer saa dybt indvævede Rythmus (de fleste Afsindige bliver ogsaa arytmiske)... Thi denne Sands lader os see de største og mærkeligste Virkninger paa de Afsindige af de ydre Forholds Orden; og det er ikke for meget sagt, naar man paastaaer, at mangfoldige Patienter alene helbredes herved.

Maximilian Jacobi

Afsindigheden var ifølge Selmer fremkaldt af civilisationens mest grundlæggende bevægelser, der i *økonomien* kom til syne som næringssorger og fattigdom, i *kærligheden* som utroskab og savn, i *familien* som splid og ulykke og i *religionen* som anfægtelser og tvivl. Den moderne kultur udløste hos en del af samfundets medlemmer en sjælelig og åndelig forvirring, der kapslede sig ind, låste sig fast som en legemlig skade. Derfor var afsindigheden at betragte som en legemlig sygdom, der udkrævede hospitaler, læger, behandling, men dens ætiologi var i de fleste tilfælde af social art, en invalidering af den enkeltes liv, som det forløb fra dag til dag. Det moderne samfund afsatte al fremskridtets, videnskabens og oplysningens positiv, men i samme bevægelse producerede det afsindigheden.

Det afgørende helbredelsesmoment var for Selmer indlejret i den behandlingsmetode, han kaldte *den indirekte moralske behandling*. Denne virkede "middelbart (*indirekte*), gennem Aanden og Totalindtrykket af de nye Forhold, som omgive ham [den afsindige] i Anstalten, og ved den Indflydelse, som den pludseligt forandrede Livsorden i Forbindelse med en fast og konsekvent Leveplan, der udgjør et organisk Led i en fornuftig Tingenes Orden, ikke vil undlade at udøve".⁹ På hospitalet skulle den forstyrrelse, der havde materialiseret sig som en legemlig forkrøbling, brydes op, og i det daglige livs regelmæssige bevægelser mødes af en orden, der ikke var præget af nogen af de modsigelser, uregelmæssigheder og ufuldkommenheder, som det sociale liv uden for anstalten var mærket af. Under disse ideale, modelagtige betingelser rettede den indirekte moralske behandling sig mod at knægte de sociale vaner, der havde genstandgjort sig i den afsindiges sind og krop, nedbryde dem i deres vanskabte skikkelse og erstatte dem af nye.

I *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften* (1830) bestemmer Hegel sindssygdом som *forrykthed*, en tilstand, hvor subjektet ikke længere er i stand til at strukturere og beherske sit sind som en totalitet af elementer, der kan indfældes i en klar og begribelig orden. Dele af sindet selvstændiggør sig og nægter at lade sig subsumere, og det invalideres da under en uløselig modsigelse, en uhjælpelig indre strid og ubalance. Da er menneskets verden forrykket, *forrykt*. Da er det ude af sig selv, *afsindigt*. Umiddelbart herefter analyserer Hegel vanen.

Vanen danner og former primært det legemlige, en formdannelse uden hvilken selvfølelsen – følelsen af sig selv som enhed i diversiteten af kropslige sansninger, fornemmelser, lidenskaber – blot ville fortabe sig og gå under i det forskelsløse. I vanen fornægtes ikke de sanselige processers, drifters og begærs virkelighed og magt, således som det er tilfældet i munkens askese, men gennem *gentagelsen* og *øvelsen* tilegner mennesket sig de sanselige naturmomenter og er i en vis forstand fri for dem. Det kan lade dem komme til udfoldelse uden at rette sin bevidsthed mod dem, men kan også ubesværet aktivere dem med bevidsthed, f.eks. spise uden nærmere at tænke over det, spise pænt, fælt eller helt lade være, idet bevægelsen *spise* har fået en skikkelse, som individet råder over.

I den forstand, skriver Hegel, er vanen en *anden natur*. *Natur* fordi den bevæger sig gennem et naturmateriale, menneskets krop med alle dets processer, dets begær og behov – *anden* fordi den er en menneskelig erhvervelse, uden den fremmedhed og nødvendighed, der kendetegner den ikke menneskeformede natur. I denne anden natur optræder de kropslige bevægelser, behov etc. ikke som tvingende, idet deres forløb og tilfredsstillelser allerede er ordnet og under vanens magt vil finde sted med bestemte intervaller og på bestemte måder. Denne orden er således indlejret i tiden og lægger et net af handlingsmønstre og regelmæssigt tilbagevendende behovsopfyldelser ud over fremtiden, alt imens den befæster sig ved den øvelse og gentagelse, der engang i fortiden har udviklet den. Vanen træder da frem som "*erindringen og hukommelsen*", som et moment i det fysiske menneskes liv, der besidder en lignende status som den erindring og hukommelse, som forstanden, fornuften, ånden aktiverer under indoptagelsen af det, der var, i det, der er nu. Den er et magasin af ordnede fysiske-mentale, bevidste, men ikke nødvendigvis for bevidstheden nærværende handlingsanvisninger og dispositionsmuligheder, der tillader mennesket at bruge det, der engang fremstod som nødvendighed, til egne formål.¹⁰

Heraf følger umiddelbart, at det afsindige, forrykte menneske primært vil kunne behandles og helbredes ved en gendannelse af de vaner, som er forstyrret

eller tilintetgjort, idet der ned over den syge krop og sjæl lægges en matrix af bevægelsesdispositioner, der korresponderer med det socialt ønskværdige og nødvendige. *Metoden* er gentagelsen og øvelsen, *målet* installering af først krop-pens, dernæst sindets orden, *stedet* en bygningsstruktur, der tillader den fulde kontrol over den afsindiges liv.

Arbejdet

Indføjjet i timernes og dagenes gang var det arbejde, der var et af behandlingens vigtigste instrumenter.¹¹ I *Forskrifter med Hensyn til Tjenesten i Patientlokalerne* var det i § 29 stipuleret, at alle patienter skulle beskæftiges nyttigt.¹² Denne nytte materialiserede sig imidlertid på forskellig måde fra forplejningsklasse til forplejningsklasse, fra køn til køn, ligesom der var forskel på den arbejdsydelse, der – om overhovedet – kunne forventes af de relativt urolige og de meget urolige og urenlige patienter.

Selv om patienterne på første forplejningsklasse ikke blev pålagt at arbejde i egentlig forstand, blev de indstændigt opfordret til at hengive sig til beskæftigelser, der måtte svare til deres hidtidige forhold såsom afskrivning, oversættelse og finere håndarbejde. Derimod blev patienterne på anden forplejningsklasse sat til at udføre praktisk arbejde, fortrinsvis håndværk og husflid. Nogle af disse beskæftigelser kunne foregå i opholdslokalerne, der alt efter behov fungerede som arbejds-, opholds- eller spisestuer. Mændene var især beskæftiget med skrædderi, reparation af tøj, visse former for skoflikning, medens der på kvindeafdelingen herskede travlhed med kartning, spinding, vævning, syning og strikning. Dette var i endnu højere grad tilfældet blandt kvinderne på tredje forplejningsklasse, der var ivrigt optaget af den husflid, der i tiden før industrialiseringen var en af Danmarks vigtigste produktionsgrene. Endvidere hjalp en del af kvinderne her til med at rydde op og deslige i de forskellige lokaler. Mændene på tredje klasse måtte derimod stige ned i de høje, lyse og luftige kælderrum i hovedbygningen for her at udøve håndværk, der ikke kunne forenes med den ro og renlighed, der måtte herske i opholdslokalerne, såsom træskomageri, madrasstopning, cigarrulning og brændehugning. Alt var organiseret efter køn og klasse. Således kunne kvinderne på første og anden forplejningsklasse i 1854 mønstre 5, der beskæftigede sig med finere håndarbejde, 2, der musicerede og 2, der deltog i husgerningen i patientlokalerne (af i alt 12 beskæftigede), medens de tilsvarende tal for kvinderne på tredje forplejningsklasse var 1, 0 og 21 (af 32 beskæftigede, anstalten var endnu ikke fuldt belagt).

Pasningen og dyrkningen af udendørsarealerne blev overvejende varetaget af mændene på tredje klasse, for en stor dels vedkommende husmænd, boelsmænd, indsiddere, tjenestekarle samt gårdmænd af det beskedne hartkorn, som de store landboreformer og den efterfølgende udnyttelse og knægtelse af småkårsfolk og besiddelsesløse havde hensat i psykisk og materiel nød. I større og mindre flokke blev de under bevogtning af et kompagni opsynsfolk, hvis antal var beregnet efter det udkommanderede kontingents størrelse, ført ud på marker, køkken- og frugthaver og sidst men ikke mindst den store engelske have – "Lysthaven". Disse arbejdende var nu som tilforn hensunket i bearbejdelsen af naturmaterialet og var ikke i stand til at etablere den distance eller foretage den fordobling, der ville tillade dem at nyde det *naturskønne*. Ifølge Selmer var den højnende effekt af naturoplevelsen i det hele taget kun tilgængelig for de rolige patienter, især af de dannede klasser, der fra hovedbygningen skuede ud over have, bugt og almue.

Selmer havde fra første færd kalkuleret med, at disse tilliggende ville være særdeles arbejdskrævende og dermed kunne give beskæftigelse til et stort antal patienter. På sin rejse i vinteren 1847-48 havde han i England observeret anstalter, der var forsynet med et sådant antal tekniske og arbejdsbesparende indretninger, at patienterne næppe havde mulighed for at bidrage fornuftigt til anstaltens selvforsyning og interne drift. Resultatet havde nogle steder været, at lægerne havde følt sig foranlediget til at foretage en fabrikslignende organisering af arbejdet, "hvad der vel ikke sjældent maa stille Patienterne under de samme Forhold, som have bidraget væsentligt til Udviklingen af deres Sygdom." Her fandtes hverken spinderok eller væv eller det veludførte produkt som selvudtryk, men arbejdsdeling og simpel afhændelse. Ligesom hele Selmers psykiatri i sin gehalt var konstrueret ud fra en nok borgerlig, men førindustriel samfundstilstand, således måtte arbejdsaktiviteten nødvendigvis forbinde sig med beskæftigelser, som de afsindige var fortrolige med, og som enten lignede eller var identiske med dem, de skulle vende tilbage til.

Hvert år indleverede Selmer til Det kongelige Sundhedskollegium en årsberetning, der var spækket med opgørelser, opstillinger, statistikker, procentuelle udregninger vedrørende denne, som han kaldte den, "lille Stat i Staten". Som ville han overgå den store stat i den nymodens optælling, klassifikation og beregning af statshusholdningens menneskemateriale og produktion, dens orden og uorden, førte han, godt i tråd med den mest avancerede somatiske medicin, nøje tal over sin population. Over størrelse, kønsfordeling og erhvervs sammensætning – over hjemsted, civilstand og indlæggelsesårsager – over sygdomsarter, helbredelsesfrekvens og mortalitet.

Beregningen af den produktion, der var udført på anstalten, blev foretaget på grundlag af opgørelser, der dagligt tilgik ham fra opsynspersonalet og de øvrige ansatte. 77 Favne Brænde skaaret, 22 Tønder Sød aftærsket, 96 Par Strømper, 230 Sokker, kartet 8 Lispund 5 1/4 Pund Uld, tvundet 1 Lispund 11 Pund Uldgarn – dette er blot nogle af angivelserne i årsberetningen for 1855. Det arbejde, der blev udført på udendørsarealerne, i stalde, lader og i den indre husholdning, omregnede han til arbejdsdage. En arbejdsdag var lig den tid, en dags arbejde varede, uanset arbejdets intensitet, hvorfor han korrigerede de modtagne indberetninger, idet nogle af de ansatte havde den uvane at anslå en hel dags arbejde på f.eks. halv kraft til en halv arbejdsdag. Sådanne indberetninger modtog han fra alle forplejningsklasser, således at hans opgørelser omfattede alle klasser, ja, alle afsindige på hele anstalten, idet han vidste, hvem der ikke var i stand til at arbejde eller kun ugerne gjorde det.

Det væsentlige er nu, at selv om Selmer registrerede alt arbejde, så værdisatte han kun det arbejde, der blev udført af afsindige på tredje forplejningsklasse, idet det endnu engang må understreges, at de sociale klasser og dermed forplejningsklasserne var udslettet på de uroliges afdelinger i sidefløjene. Denne værdisættelse blev beregnet efter den udgift, anstalten ville være blevet påført ved at få arbejdet udført af udefra kommende arbejdskraft, og arbejdslønnen blev, i det mindste ideelt, fastsat efter gennemsnitslønnen i de forskellige håndværk og arbejdsgrene.

Denne lønberegning havde et flerdobbelt sigte. For det første kunne en del af den opsparede løn, dersom den afsindige ønskede det, bruges til at betale små fornødenheder, som han havde været vant til i sin tidligere tilværelse, og på den måde lette noget af presset fra anstaltslivet. Den skulle videre tillade ham at sende småbeløb hjem til sin familie og derved berede vejen for hans genindtræden i sin tidligere stilling. Den skulle udgøre en sum, der kunne udbetales ved udskrivelsen, og som ville være i stand til at afhjælpe de forringelser i hans sociale forhold, som hans fravær fra hjem og arbejde havde bevirket, og tjene som værn mod, at han atter sank ned i den fattigdom og nød, der måske havde været medvirkende årsag til afsindigheden. Men vigtigst: den beregnede løn for en bestemt arbejdstid eller arbejds mængde skulle muliggøre, at patienternes "Selvfølelse og moralske Bevidsthed vil vækkes og styrkes, naar de i dette Punkt ikke see sig betragtede og behandlede anderledes end andre Mennesker".

Arbejdet fremstod således som "et Hovedmiddel i Behandlingen" af flere grunde. Det synliggjorde grænsen mellem de arbejdende og de nydende klasser, de tjenende og de herskende klasser. Det bød sig til som en kraft, der gennem en i princippet uendelig række af gentagelser bearbejdede den forkrøblede habi-

tus, der ikke længere var i overensstemmelse med det for det sociale liv mest fornødne og for individets overlevelse uomgængelige. Det satte den arbejdende som værdiproducerende og overbeviste ham om, at det kun gennem dette arbejde, dets produkt og den nøje udregnede værdiandel, der tilfaldt ham, var ham muligt at genoprette familiære og arbejdsmæssige forbindelser med det fællesskab, der havde måttet udstøde ham og overlade ham til anstalten. Det etablerede en umiddelbart forståelig forbindelse mellem indtjening og tilfredsstillelse af særlige behov (ekstra kaffe, tobak, skrå, pyntegenstande, sukker godt). Og det viste og beviste for den afsindige, at den stadige reproduktion af arbejdskraften er et mægtigt middel mod den ufornuft og uorden, den mangel på myndighed, der nedstyrter mennesket i elendighed. Langt fra terapien, længere fra fabrikken bød arbejdet sig til som første subsistens- og formidlingsmulighed, den afsindiges vigtigste middel til atter at få rådighed over sit liv og forstand og det uanset hvilken tvang, hvilke betingelser arbejdet var underlagt. Dette var den arbejden- des realitet. Arbejdskraften var den sidste ejendom, herfra skulle selvbestemmelse og socialitet rejse sig.

Endnu var den afsindige underkastet *isolationen*, men gennem beslaglæggelsen af tiden i dages og månedernes regelrette bevægelser og udnyttelsen af arbejdet til gendannelsen af den menneskelighed, der kun for en tid var gået tabt, ville han atter blive i stand til at indgå i *kommunikationen*. Arbejdet satte ham som producent, omregningen til løn forjættede det gyldige pas til den pengecirkulation, der først nu var på vej til at gennemtrænge hele samfundet. Endnu ventede der ham to store prøver, der skulle tilendebringe hans vandring gennem haver og stalde og marker, gennem gårde og fløje og etager. På første sal i anstaltens livsnerve lå overlægens kontor og over for det to store rum. Disse rum var kirken og festsalen.

Kirken

Kirken var først med mere end tre års forsinkelse blevet indviet den 1. marts 1857 på grund af problemer med præsteinstruksen i almindelighed og afgrænsningen af religionens og medicinens respektive kompetenceområder i særdeleshed. Kirkesalen var pæn og præsentabel uden nogen form for ostentation. Inventaret blev udført af håndværkere fra staden Aarhus.

Selmer var som tidens sindssygelæger ikke uden betænkeligheder ved gudsdyrkelsen og havde året før kirkens indvielse måttet konstatere en kraftig stigning i antallet af religiøst vanvittige, ikke mindst på grund af den mormonske

vækkelse, der herhjemme var startet 1850. Men kirke og kristendom var et sædeligt gode, og religionsudøvelsen havde, hvad han kaldte en "humaniserende" virkning. Kirkerummet var et rum, der burde betrædes af ethvert menneske.

Uanset hvilken grad af afsindighed, der havde fremtvunget indlæggelsen, var kendsgerningen, at patienterne, dersom de i løbet af behandlingsperioden blot delvis faldt til ro og fornuft, havde krav på at træde ind i menigheden og som mennesker blandt mennesker, i lighed for Gud, befæste deres ret til frelsen.

Derimod var adgangen til nadverens sakramente snævrere og nøje forbundet med retten til det skriftemål, der ifølge kirkens ritual altid skulle aflægges forinden. Begge korrelerede med de juridiske rettigheder, alle medlemmer af samfundet rådede over – abstrakt som mennesker (almen *retsevne*), konkret i forskellige grader af *handleevne* alt efter alder, køn, sindsforfatning, social placering m.v.

I Christian V's Danske Lovs 2-5-25 hed det i en bestemmelse, der i 1685 blev bekræftet i *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual*, der med ændringer endnu var gældende: "Præsterne skulle holde efterskrevne fra Naderens Sacramente... Afsindige Mennsker og Ufornumstige Børn." Syge og misdædere kunne gennem syndsforladelsen tvætte sig til indtagelsen af menneskesønnens legeme og blod, men børn og dem, der lignede dem, måtte ikke over for Gud bekende og søge tilgivelse for synder, som de enten intet ansvar havde for eller aldrig havde begået.

Anstalten var nok en sindssygeanstalt, men den var først og sidst en helbredelsesanstalt, ja, helbredelsesprocenten lå i 1850'erne på over 30. På et eller andet tidspunkt måtte en del af patienterne have hævet sig til et stade, hvor de havde ret til, krav på den hellige nadver. Ligesom der i datidens retssale udspillede sig en evig strid mellem lægerne, der med iver hævdede videnskabens og erfaringens primat, og juristerne, der i tilregnelighedsspørgsmål hårdnakket fastholdt lovens og den almindelige sunde fornufts forrang, således tog præsteinstruksen, der havde været inde at vende hos såvel biskop som Justitsministerium, udførligt højde for mulige uenigheder mellem Selmer og pastor Laurberg fra Vejlbj, der som den første beklædte embedet som anstaltens præst. Dersom *præsten* ønskede at tage "Patienter eller saadanne Reconvalescenter, der staae i Begreb med at udgaae af Hospitalet" i skrifte og til "Guds Bord", skulle han indhente Selmers vurdering, om nødvendigt skriftligt, og i tvivlsspørgsmål konsultere provst og biskop.¹³ Dersom *overlægen* ønskede, at præsten gav "privat Sjøalesorg" til en indlagt, da skulle præsten nøje følge Selmers anvisninger. Hvis præsten i et sådant tilfælde var uenig med Selmer om patientens tilstand, da kunne han nægte sin bistand. Selmer havde da ret til at indforskrive en anden præst. Anstaltspræ-

sten kunne aflægge patienterne besøg, men dette måtte kun ske med overlægens samtykke.

Hvordan præsten end vred sig, måtte han erkende, at han var under en højere fornufts bydende, og at overlægen ingenlunde havde i sinde at give Gud, hvad Guds er. Således kunne Selmer i årsberetningen for 1857 melde, at der i efteråret var blevet foretaget én altergang med deltagelse af 9 patienter (ud af et for hele året gennemsnitligt patienttal på 132,9).

I gudstjenesterne, der normalt blev afholdt hver fjortende dag, deltog mellem 30 og 40 patienter, der som menighed bekræftede, at de kendte beherskelsens og selvbeherskelsens vigtigste former. Dér sad de, mændene til højre, kvinderne til venstre. I tugt og moderation var de hinanden nær.

Festen

Ind mellem kønnene skød sig hovedbygningens midterparti, kvantitativt, rumligt og i betydning behersket af de rum, overlægen rådede over til kontor og beboelse, samt kirke og festsal. Kønsadskillelsen fik videre sit fysiske og arkitektoniske udtryk i de to beplantede og blomsterprydede gårde for rolige patienter af hvert køn foran hovedbygningen (*Aa*) og de i alt fire nøgne gårde bag de uroliges afdelinger (*Bb* og *Cc*). Endelig var de to haver bag hovedbygningen for rolige patienter skilt fra hinanden, dels ved overlægens have, dels ved et tæt krat – mange år senere døbt *kyskhedsbæltet* – der gjorde det umuligt for kønnene at komme i kontakt med hinanden.

I hovedbygningens center udfoldede den seksualitet sig, der i patientrummene var underbundet. Alle vidste, at overlægen, hvem alles opmærksomhed var rettet imod, kopulerede i sit store soveværelse, der frelsende vendte mod øst. Om ikke andet måtte synet af de efterhånden syv små Selmere, der legede i overlægens gård og have, gøre det begribeligt.

Som i alle andre borgerlige husstande havde forældrene samleje, mens de kønsmodne børn var henvist til onani. Dette gjaldt også de ansatte på anstalten, der kun gennem udvist trofasthed kunne få tilladelse til at gifte sig. Onanien blev på anstalten overvåget og forfulgt, men ikke med den angst og det raseri, hvormed psykiatrien fór frem få år senere. Var overvågningen mulig på mandsiden, var den plat umulig på kvindesiden, uanset at en del af opsynsfolkene sov på afdelingerne, enten sammen med patienterne eller i nærliggende soverum.¹⁴

Seksualiteten eksisterede ikke som manifest og formuleret problem, men ikke desto mindre var hele anstaltens liv organiseret i forhold til den. Med et over-

vældende arkitektonisk tryk blev det vist, at de afsindige nok var voksne, men mest børn. De ejede derfor ikke den myndighed over sjæl og liv og ejendom, ja, næppe den trang og evne, der tillod dem at indgå i et sædeligt og seksuelt forhold med et medlem af det andet køn.

Festsalen på første sal var nøjagtig lige så stor som kirken og vendte som denne ud mod haven og bugten. Fra de to store trefagsvinduer med deres i alt 108 ruder vældede renligheden ind, mens omvendt lyset fra de mange lamper om aftenen strømmede ud i mørket. Salen var konciperet i senempire stil, den såkaldt Christian VIII stil, en hjemlig udløber af den tyske Biedermeier-stil med en sikker og behersket indoptagelse af stilelementer, der engang havde været adelens og kejserdømmets. Intet var for meget eller frækt, alt var imponerende og anstændigt, defensivt uden at være armeret: de rektangulære loftsfelter adskilt af mæanderborter, rosetterne, træsjølerne, væggene med bladmotiver, pilastrene med akantusblade, de funktionelle mahognimøbler, tilsat en spids Pompei. Intet udtrykte som i en række af C.F. Hansens byggerier restaurationen efter Napoleonskrigenes katastrofer og oprustningen af myndighed og justits for at bevare, hvad bevares skulle. Flot var salen og pæn, indoptagende elementer af græsk kunst og demokrati og udtrykkende magtforhold, der hvilede på due-lighed, kompetence og merit.

Denne sal var det repræsentative bindeled mellem anstalt og stat, her modtog man vigtige gæster, i 1862 monarken selv. Denne var ikke længere konge af Guds nåde, men borgerkonge og skulle i dette rum iagttage de regler for bevægelse og tale, som festsalen i dens egenskab af selskabeligt og æstetisk forbindelsesled mellem den ideale husstand og det omliggende samfund satte.

Men repræsentationen, det værdige og skønne vendte sig også indad. Opmuntret af sine gode erfaringer lod Selmer efterhånden anstaltslivet følge de festligheder, som kristendommen og årtiderne, de rytmiske bevægelser mellem anspændelse og afslappelse, mellem møje og hvile afsatte. Her blev de afsindige forevist et liv i værdighed og glæde, hvor de ville blive tilladt at indgå i de udvekslinger og cirkulationer – seksuelle, arbejdsmæssige, økonomiske og selskabelige – hvortil alle samfundets ikke afsindige medlemmer havde adgang. Placeret ved kirken med dens menighed rummede festsalen garantien for, at dersom de kunne beherske sig selv, ville de blive fri. Her skulle de tilbagelægge den sidste del af den vej, der atter ville bringe dem i "en fornuftig Vexelvirkning med Verden".

Adgangen til festsalen blev forberedt gennem småselskaber på afdelingerne i anledning af fødselsdage eller udskrivelser. Den vanvittige, monologiske larm

forstummede og veg for talen og lytten, konversation og dialog. Så fulgte "musikalske Soireer", hvor de afsindiges sans for det kunstske blev målt, og hvor de især skulle bevise, at de var i stand til at sidde stille, være rolige m.v. Dernæst kom, hvad der i en vis forstand var højdepunkterne, nemlig de store fester i løbet af året, især julefesten, der blev fejret med al den hjertelighed og hjemlighed, der karakteriserede den nye borgerlige iscenesættelse af julen. I disse fester deltog såvel patienter som personale, og overlægen og hans families tilstedeværelse synliggjorde den enhed i det forskellige, den dialektik mellem lighed og ulighed, der var en af forudsætningerne for det nye demokratiske samfunds funktion. De afsindige modtog her små gaver som tegn på kommunikationens mulighed, men var for manges vedkommende ikke selv i stand til at give nogen som bevis på, at den gensidige udvekslings tid endnu ikke var oprundet.

Disse arrangementer hævdede stemningen på anstalten og var samtidig et privilegeret felt for observation af patienterne. Festsalen blev et instrument for den endelige prøvelse af de afsindige, den store examination, hvor det var muligt for dem at "øve deres Selvbeherskelse, og at iagttage meget hos den Enkelte, som ikke kommer frem i det daglige Livs Eensformighed."¹⁵ Men Selmer førte ikke blot mænd og kvinder fra især de roliges afdelinger ind i salen. Han vovede i et selskab af sindssyge og ikke sindssyge, af voksne og børn, mænd og kvinder, at give tilladelse til de bevægelser og mønstre, der illuderer manden og kvindens nærmen sig hinanden, deres tiltrækning, frastødning og den forening, der som en sædelig kraft materialiserer sig i ægteskab og familie. Disse bevægelser og mønstre er *dansen*.

På sin store rejse gennem Danmark og Tyskland havde Jens Rasmussen Hübertz på Maximilian Jacobis berømte anstalt *Siegburg* ikke blot observeret gymnastiske øvelser, sågar under anførsel af præsten, men også mandlige patienter, der om eftermiddagen dansede med hinanden i et par timer. "Det seer stygt ud, at Mænd dandse med hinanden", bemærkede doktoren. Bortset fra gudstjenesterne var mændene og kvinderne på denne anstalt kun i samme rum én gang om året, nemlig Sct. Nicolai aften den 6. december, festen for børnenes beskytter. Videre bemærkede Hübertz, at Roller i denne sag er "mindre scrupuløs, thi han lader trøstig begge Kjøen dandse med hinanden nogle Gange om Aaret, og han siger, at det gaaer meget godt."¹⁶ I dette som i så meget andet fulgte Selmer sin læremester.

De afsindige dansede naturligvis danse, de kendte til, og det uanset om de kom fra købstæderne eller fra landet. Selv om der stadig blev danset i kæder, i grupper og kvadriller, så var de fremherskende danse, også på landet, de pardanse, der var slået igennem i begyndelsen af det 19. århundrede. Den atomise-

ring og opløsning af fællesskaber og bindinger, der på landet havde taget fart med udskiftningen, kom også til syne i de danse, hvor kønnene kom hinanden i møde. "De gamle Folk kunde ikke lide de nye Danse, da de syntes, at Karl og Pige ved dem kom i for nær Berøring med hverandre", fortæller skolemester Lars Nielsen i sine erindringer. "Men netop dette var maaske Aarsagen til, at disse Danse kom saa hurtig i Mode hos de unge; de fik jo saa Lejlighed til at udvexle adskillige fortrolige Ord og Kjærtegn, der ikke kunde opdages af uvedkommende."¹⁷ Disse pardanse fandtes i talrige udformninger med navne som polskdans, hopgesvejs, silde-rumpen, hukgestok, pariserpolka, pumpekotsk, pigernes fornøjelse.

Mange af dem var varianter af valsen, der gik sin sejrsgang over det dannede Europa, alt imens den rasende hvirvlen og tætte kropskontakt mellem de dansende, de svedige legemer og den højlydte stønnen vakte forargelse, for aldrig før havde mand og kvinde i dansen søgt hinanden som erotiske partnere og ikke andet, i den uendelige runddans fremvisende seksualiteten og kærligheden som pardannelsens og ægteskabets første mulighed.

I 1819 bragte Carl Maria von Weber valsen på en ny kunstnerisk form og udviklede den i sin brillante klaverrondo *Aufforderung zum Tanz* til en serialstruktur, bestående af et forspil, fulgt af et vilkårligt antal valse. Disse mundede ud i en coda, der genoptog forspillet tema. Med humør lod han forspillet *moderato* afløse af tempo- og karakterbetegnelser som *allegro vivace*, *dolce* (blidt, blødt), *lusingando* (lokkende, indsmigrende) *wiegend*, *wiegend* (vuggende), *vivace* og drev dansen frem mod kaskader af guirlander, efterfulgt af seks prolongerede stød i det lavere register, et knald og et tonende brag. Efter en fermat greb han tilbage til forspillet, nok en afslutning, men lige så vel en opfordring til endnu en dans. – Dette var, hvad der for øjnene af alle foregik i byernes saloner og musikforeninger, i de unges *legestuer* på landet, til høstgilder, slagtegilder, Sankt Hans fester, julestuer, lige så mange erotiske muligheder, der formidledes gennem trin og march og hop og svingom. Det seksuelle moment var åbenbart for enhver, også for Selmer. Ligeledes at mødet med det andet køn i dansen, efter længere tids indespærring og afsondring, ville være en indikator for den grad af fornuft, selvbeherskelse og selskabelighed, de afsindige rådede over. Her skulle de mødes som fremmede.

Allerede i sin første årsberetning for året 1852 – omfattende perioden 1. September til 31. december – fortæller Selmer med glæde om julefesten, der intet havde med en julestue at skaffe, men familiært var centreret om juletræet. I festen deltog 29 af anstaltens godt 40 patienter hele tiden, medens næsten alle de resterende kiggede ind. Alle forventedes at møde så prydeligt op, som stand og

stilling tillod, for patienterne skulle ved indlæggelsen medbringe deres eget tøj, første og anden forplejningsklasse nøjagtig dobbelt så meget som tredje klasse: "... der dandsedes et Par Timers Tid til en Violin, som en af Patienterne spillede. I Dandsen deltog omtrent ved Snæs Patienter tilligemed Opsynet og Anstaltens Familier", skriver Selmer.¹⁸ Kun hos et par "Mandfolk" mente han undervejs at bemærke "nogen Exaltation" eller noget uheldigt, men heldigvis ubegrundet. Med sømmeligheden og ordentligheden som medium, med indføjelsen af seksualiteten i selskabelighedens formfigurer trådte de tilstedeværende i forbindelse med hinanden på tværs af køn og alder og stilling på anstalten. I denne modelsituation var de for et par timer hinanden lig.

Årsberetningen for 1853 melder om flere dansanter, og det følgende år notes, at "tre større Baller have været afholdt i Aarets Løb". Af senere årsberetninger fremgår det, at der i vintermånederne hver anden søndag aften blev afholdt dans for begge køn. Med regelmæssige, rytmiske kropsbevægelser fejrede de forkrøblingens ophævelse og behandlede hinanden med den respekt, som agtværdige mennesker har krav på.

Agtelsen

"*Begæret efter agtelse*" er en mægtig drivkraft i såvel de sindssundes som de afsindiges liv, skrev Samuel Tuke i 1813 i sin beskrivelse af *The Retreat*, kvækkernes anstalt ved York, hvor verden for første gang så den fuldt udarbejdede moralske behandling i aktion. Og han fortalte om fornøjelige teselskaber, hvor de afsindige på invitation af overopsynskonen indfandt sig i deres bedste klæder og blev behandlet med al den opmærksomhed, der tilkommer *strangers*: "... patienterne behersker i forunderlig grad deres forskellige tilbøjeligheder."¹⁹ Her var vejen bort fra anstaltens umyndighed, væk fra den barnlige optugtelse, for de afsindige kontrollerede sig selv for at vinde andres agtelse. Her var overgangen til den fremmedes skikkelse, den fremmede, der endnu ikke kendes og aldrig helt bliver kendt – som ser sig selv, mens han ses af de andre, og som med sin sømmelighed, diskretion, takt og respekt for de grænser, de andre har slået om deres liv, bevidner, at han er værdig til agtelse. Denne stræben efter agtelse – og selvagtelse – var vigtigere end alt andet og ophævede for en tid, måske for altid den forstyrrelse, der havde nødvendiggjort indespærringen.

Agtelse er et andet ord for ære og glider over i udtrykket og begrebet det *gode navn og rygte*. De forskellige juridiske beskyttelser af agtelsen eller rettighedsmæssige konsekvenser af dens fortabelse er i denne sammenhæng underord-

nede. Kendsgerningen er, som A.W. Scheel skrev i sin Personret, at uden sine medborgeres agtelse vil enhver finde sig "lammet i sin Virksomhed og i Virkeligheden ogsaa... blive udelukket fra mange Retsforhold, hvortil Adgangen beroer paa Andres Tillid."²⁰ Her forlader agtelsen det intersubjektives sfære, træder frem som et vurderende og regulerende princip for menneskers materielle samkvem og forbinder sig med det, som Hegel kalder anerkendelse.

Hegels analyse er på dette punkt den filosofiske refleksion over den indbyrdes afhængighed, der er realiteten i de moderne samfund, uanset om individerne kender hinanden eller nogensinde kommer i direkte kontakt med hinanden. Anerkendelse er set fra den enkeltes position erkendelsen af, at den anden eller de andre er betingelsen for, at han kan leve og overleve som menneske. Men set fra den nu anerkendtes position, er den stedfundne anerkendelse garantien for, at han med andre mennesker som medium, med deres liv, arbejde, kærlighed som redskab, vil være i stand til at opretholde sig som samfundsmæssigt væsen. Dens negativ er udstødelsen, udskillelsen, en menneskelig ruin, der ikke findes mere absolut, mere hæslig end i afsindighedens isolation.

Denne isolation forstod Selmer som den afsindiges basale tilstand, betragtede ham som nedsunken i den dybeste ensomhed, længe før han ankom til anstalten. Isolationen var primært fremkaldt af mangelen på "fornuftig Vexelvirkning med Verden", der igen var betinget af selve det moderne samfunds mest almene former. Aparte kom den først til syne i sjælens forstyrrelse, fornuftens undergang, gav sig skikkelse og bestandighed i den lemlæstede krop og havde da frembragt et menneskelignende væsen, der i udskillelsen måtte gå til grunde. Helbredelsen blev lig gendannelsen af de mentale og fysiske dynamikker og strukturer, der var uomgængelige for at træde i den livsnødvendige kommunikation med andre mennesker.

Anstaltsbygningen med dens klart strukturerede udenomsarealer blev stedet for den rumlige organisering, mulighedsbetingelsen for dynamiske forbindelser, der i en enhed af stilstand og bevægelse udtrykte væsentlige sociale og videnskabelige principper. Anstalten var et billede på samfundet, i visse henseender et utopisk samfund, og var inden for dette samfund mest et aftryk af dets basale enhed – familien og i videre forstand husstanden. Men den var samtidig stedet for samfundsmæssige processers udfoldelse i det små – det rumlige og sociale felt, hvor konstitutive bestanddele i det store samfunds liv blev reproduceret: opdragelsen, arbejdet, næringsoptagelsen og affaldsudskillelsen, hygiejnen, fornøjelsen, kunsten, naturbetragtningen, gudsdyrkelsen, festen. Når alt dette havde udøvet sin mægtige virkning, skulle den afsindige forlade bygningskomplekset og vende hjem.

Naar Mørket Jorden blinder

Således gik dagene på anstalten, og Selmer blev ældre med en dårevidenskab, der selv var ved at blive gammel. Kun få kunne med industrialismens fremmarch kere sig om en psykiatri, der forstod afsindigheden som civilisationens eget produkt og helbredelsen som tidsligt forløbende og rumligt organiserede bevægelser under udnyttelse af alle anstaltens materielle og immaterielle midler. I 1878 gik Selmer af, syg af tuberkulose, og færdiggjorde nu sin statistiske opgørelse over de 2440 patienter, der havde været i hans varetægt i anstaltens første 25 år. Han blev i december 1879 begravet på den kirkegård, der var blevet anlagt på anstaltsområdet, i døden sine patienter lig, dog hævendende sig over dem med den granitsten, der bærer hans navn. Med ham forsvandt den første og den sidste store skikkelse, vi i Danmark har haft inden for den socialt orienterede psykiatri, nok streng, men fornuftig. Den afløstes af en somatisk, arvebiologisk, neurologisk psykiatri, der lige siden har forsænket sindssygdommen i *das schlechthin Unbegreifliche*.

I 1872 var Oscar Bloch, senere en kendt kirurg, kandidat på anstalten. "Selmer, som var en meget alvorlig Mand og styrede Hospitalet som Direktør for det Hele paa en meget alvorlig og rolig Maade, gjorde et dybt Indtryk paa mig", skrev Bloch mange år senere.²¹ Nogle gange hørte han overlægen le hjerteligt under stuegangen. "De skal se, De ler nok med, naar De har været her i nogen Tid", sagde Selmer og så på ham med sine brune øjne. Vist lærte Bloch at le, men han kunne ikke få tankerne fra disse menneskers ulykke og glemte aldrig "en lille, mager Kone fra Landet, som altid græd stiltfærdigt over, at hun aldrig skulde dø".

Endnu ligger den gamle anstalt ved Riis Skov med den dejligste udsigt over Århusbugten. Om dagen bemærker man de mange nye bygninger, der er kommet til. I deres funktionelle prunkløshed udtrykker de mennesket reduceret til dets sygdom. Men om natten fanges blikket af tårn og ur og bygningskroppen, der strækker sig ud, som var det for at modtage. Gavmildt strømmer fra hundreder af små ruder det bløde, gule lys ud gennem mørket, men ingen natvægter er længere fornøden til at "paase at ingen Spetakler, Raaben, Skrigen, Slagsmaal, hørøstet Tale, Hundegøen" forstyrrer freden.

Noter

1. Harald Selmer: *Daareanstalternes Bygningsforhold i Tydskland og England*. I: *Bibliothek for Læger*. 3. Række, Bd. 4. Kbh. 1848, s.111.

2. Friis' facadeudkast er gengivet i Henrik Bramsen: *Gottlieb Bindsbøll og "Jydske Asyl"*. I: *Medicinsk Forum*. 5. årg., nr. 7. Kbh. 1952. Se også Thyge Klemann: *En berømt arkitekt i Aarhus*. Århus 1969.
3. G.W.F. Hegel: *Ästhetik*. Hrsg. V. Friedrich Bassenge. Bd. II. Berlin 1985, s.85.
4. Bindsbølls triumfer er velkendte. Efter J.R. Hübertz' anvisninger, der mestendels var anvist fra det tyske, udarbejdede han i 1843 tegninger og økonomiske beregninger, dels til en ombygning af Sankt Hans, dels til en ny anstalt for Nørrejylland (offentliggjort i Hübertz' *Om Daarevæsenets Indretning i Danmark*). Han leverede senere, med Selmers falkeblik i nakken, tegninger til Kurhuset på Sankt Hans og Oringe ved Vordingborg. Uenigheder fik ham til at trække sig ud af det videre arbejde på Sankt Hans. Oringe blev først færdiggjort efter hans død. F.F. Friis trådte som en af det offentliges bygmestre ind i de to byggerier.
5. Harald Selmer: *Den jydske Daareanstalt*. I: *Bibliothek for Læger*. 3. Række, Bd. 11. Kbh. 1852, s.395. Tidsskriftet blev på det tidspunkt redigeret af Selmer selv.
6. De panoptiske sindssygeanstalter, Selmer havde set, fungerede ikke efter hensigten. Den nyopførte i Erlangen i Bayern var et kaos, mens William Starks berømte anlæg i Glasgow i 1846 var overgået til arbejdshus efter 32 års fiasko. Ingen af dem blev drevet efter isolations- eller ensomhedssystemet.
7. For detaljer om interiøret, som efter anstaltens forskellige omskiftelser kun vanskeligt lader sig rekonstruere, se Johannes Nielsen: *Museet - Psykiatrisk Hospital i Århus, Risskov*. Århus 1983. Samme: *Psykiatrisk Historisk Museum*. Århus 1995.
8. Britta Siegumfeldt har i sin bog *Renhed og rammer - Lægers og arkitekters arbejde med ny folkeskoler i København 1880-1900* (Kbh. 1992) foretaget en interessant analyse af cirkulationssystemet i skolebygningerne i den angivne periode.
9. Harald Selmer: *Almindelige Grundsætninger for Daarevæsenets Indretning*. Kbh. 1846, s.37. Om Selmer og psykiatrien i det 19. århundrede, se min bog *Eksperimentere som en gal - Psykiatriens sidste krise*. Århus 1981.
10. G.W.F. Hegel: *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften (1830)*. Hamburg 1969 (Felix Meiner), s.337-42.
11. Af pladsgrunde har en nærmere gennemgang af anstaltens dagligdag, bordskik, personlig hygiejne osv. måttet udgå. Det samme gælder en analyse af anstalten som på én gang et ur, en maskine og en fysiologisk organisation, det sidste ud fra Claude Bernards begreb om *milieu intérieur*. I samme ombæring er røget en gennemgang af de tekniske installationer, dampkedel, rør, opvarmnings- og ventilationssystemer, vandforsyning m.v.
12. Arkivet. Psykiatrisk Historisk Museum. Psykiatrisk Hospital i Århus. Forskrifterne er fra 1861. Eventuelle tidligere har ikke kunnet opstøves. Dette af Selmer egenhændigt udfærdigede og nedskrevne reglement stipulerer i sin § 36: "Legemlig Revselse maa under ingen Omstændigheder anvendes."
13. Årsberetning for 1857. I: *Bibliothek for Læger*. 4. Række, Bd. 13. Kbh. 1858, s.151.
14. Homoseksualitet omtales ikke og tematiseres i det hele taget ikke i nævneværdig grad før 1860'erne, hverken fra juridisk eller psykiatrisk hold. Jfr. Wilhelm von Rosen: *Månens Kulør - Studier i dansk bøssehistorie 1628-1912*. Kbh. 1993. Se endvidere mit efterskrift til *Ulvens Tid - Masse mord og sult i Weimarrepublikken*. Århus 1997.
15. Årsberetning for 1854. I: *Bibliothek for Læger*. 4. Række, Bd. 7. Kbh. 1855, s.209.

16. J.R. Hübertz: *Bemærkninger om Daarevæsenet, anstillede paa en Reise i Danmark og Tyskland i Aarene 1841-42*. I: *Bibliothek for Læger*. Ny Række, Bd. 10. Kbh. 1844, s.149. Anstalten ved Århus havde efter århundredskiftet et gymnastikhus. Den hed nu *Jydske Asyl*.
17. Anton Nielsen: "*Gamle Nielsen*", en kulturhistorisk *Selvbiografi fra 1799 til 1888*. Opskreven af -. Odense 1888, s.17. Jfr. H. Grüner Nielsen: *Folkelig Vals*. Kbh. 1920.
18. Årsberetning for 1852. I: Ellen M. Jensen og Jørgen Nystrup (red.): *Den første tid på Den Jydske Helbredelsesanstalt for Sindssyge*. Risskov 1977, s.14.
19. Samuel Tuke: *Description of the Retreat - An Institution near York for Insane Persons of the Society of Friends* (York 1813). Ed. by R. Hunter & I. Macalpine. London 1964, s.157 & 178. Anstalten var åbnet 1796.
20. A.W. Scheel: *Personretten, fremstillet efter den danske Lovgivning*. Kbh. 1876, s.349.
21. Psykiatrisk Hospital i Århus. *Lægebibliotekets Julehæfte 1978*. Risskov 1978, s.30.